

KUZEYDOĞU AZERBAJCAN'DAKİ BAZI TOPONİMLER ÜZERİNE

Behram Caferoğlu Memmedov *

ÖZET

Kuzeydoğu Azerbaycan'ın birçok köy, şehir, kasaba adları merak konusudur. Özellikle Kuzeydoğu Azerbaycan'daki yer adlarında eski Türk topluluklarının adları yaşamaktadır. Bu maksatla bu makalede Kuzeydoğu Azerbaycan'daki Qusar, Haçmaz şehirlerindeki adlar araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Xaçmaz, Qusar, Qımıl, köy, şehir, kasaba.

ON THE NAMES OF PLACE IN NORTH AZERBAIJAN

ABSTRACT

Names of many villages, cities and towns in North Azerbaijan have been a point of interest. The names of these places were named after the names of the Ancient Turks. Therefore, the main aim of this study is to investigate the names of the places in the cities Gusar and Khachmaz.

Key words: Xaçmaz, Qusar, Qımıl, village, city, town.

* Öğretim Görevlisi, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi.

1. GİRİŞ

Azerbaycan Türkçesinde yer isimlerine “Toponim” adı verilir. Dünya haritasında yer alan genel toponiminin önemli bir kısmını Azerbaycan toponimleri oluşturmaktadır. Azerbaycan toponimlerinin de yer aldığı Türkçe kökenli toponimlerin kullanım alanı o kadar geniştir ki, neredeyse yeryüzünün bütün topraklarını kapsamaktadır. Dünya ve dağılmış Sovyetler Birliği'ne bağlı olan özerk cumhuriyetlerin toponimikalarını araştıran ünlü araştırmacı E. M. Murzayev'in düşüncesine göre; yalnız Rusya topraklarındaki toponimlerin %60'ı Türkçe kökenlidir. “Türk coğrafi adlarının sahası Avrasya'da şaşılacak ölçüde geniştir. Türk toponimleri Orta Avrupa, Balkanlar, Ön Asya, Batı Çin (Doğu Türkistan), Tibet ve Moğolistan'a kadar Sovyetler Birliği'nde ise, güney topraklarında Taymır ve Yakuteli'ne kadar büyük bir alanı kapsamaktadır. (Oçerki Toponomiki s. 161).” Görkemli araştırmacı E. M. Murzayev'in düşüncelerini tarihî gerçekler de kanıtlamaktadır.

Azerbaycan toponimlerinin araştırılması ve gün yüzüne çıkarılması ihtiyacından dolayı 19. yüzyıl öncesinde eğitimci aydınlarımız ilgilerini bu yöne çevirdiler. Bu aydınlarımızdan ünlü Azerbaycan gezgini aynı zamanda coğrafyacısı Hacı Zeynelabidin Şirvanî (1780-1833) ve büyük tarihçi Abbasgulu Ağa Bakıxanov'un bu alandaki hizmetleri özellikle dikkate alınmalıdır. H. Z. Şirvanî, Azerbaycan'ı gezerken topladığı zengin ürünleri, toponimik materyalleri, özellikle de “Büstanüs Seyahat (Seyahat Bostanı)” isimli eserinde vermiştir. O, bu çalışmasında Azerbaycan, Bakü, Aran, Muğan, Şirvan vs. gibi coğrafi adların anlamlarını açıklamaya çalışmıştır.

H.Z. Şirvanî gezdiği ülkelerde, yazdığı birçok coğrafi adların anlamları hakkında da bilgi vermektedir. Onun anlamını açıkladığı toponimik adlar arasında, Hilmen çayının adı (Afganistan'ın büyük çaylarından biridir, küçük bir kısmı İran sınırından akmaktadır), Dehli, Deken (Hindistan'da bir il adı), Sri-Lanka, Eden, Kızıldeniz, Medine, Şam, Kerbela gibi dünyaca ünlü kent adları da yer almıştır. Şirvanî yalnızca “Büstanüs Seyaha” eserinde değil, aynı zamanda “Riyazüs Seyahe” çalışmasında da büyük kent adlarının anlamını açıklamıştır. Örneğin, müellif, adı geçen eserinde komşu Türkiye'nin en büyük illerinden biri olan İstanbul'un, kent adının anlamını şöyle açıklamıştır: İ.Ö 40 yılında bu ile “Kostantaniyye” adı verildi. Sonunda hicri 858. (M. 1453) yılda III. Murat'ın oğlu Fatih Sultan Mehmet 3. Kostaniyye'nin elinden İstanbul'u aldı (Nureddin Keremov – Kırk Yıl Seyahatte, Bakü 1977 s. 141). Bu konuda düşüncelerini devam ettiren müellif, İstanbul sözcüğünün iki anlamının olduğunu göstererek şunu der: Birinci anlamı, İslâmbol yani İslâmın bolca, çokça olduğu yer demektir. İkinci anlamıysa, bu sözcüğü zemme ile okuyunca sözcüğün anlamı, aktarmak gibi anlaşılır. Şirvanî'nin araştırmaları yalnızca gezdiği kentlerin adlarının açıklaması ile sınırlı kalmamış aynı zamanda. Aralık Denizi, Karadeniz gibi daha birçok deniz adlarının kökeni hakkında da değerli fikirler söylemiştir.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Azerbaycan'da toponimlerin araştırılmasında büyük tarihçi Abbasgulu Ağa Bakıxanov'un katkıları büyüktür. Şirvanî'den ayrı olarak Bakıxanov toponimlerin araştırılmasına daha ciddi eğilerek bu konuda şunları söylemiştir: Geçmiş uzun yüzyıllar, hâlâ bu ülkedeki yer adlarının bazılarını değiştirememiştir. Bunun için de bu ülkenin oymakları, köyleri geniş bir biçimde araştırılırsa, toplumun kökenini kestirmek mümkün olacaktır. (A. Bakıxanov – Güllüstani İrem, Bakü 1951, s. 21). Görüldüğü gibi Bakıxanov, dilbilimin bu alanına daha ciddi yanaşmakta, Azerbaycan toponimlerinin öğrenilmesini dikkate alınmaz bir sorun gibi bilginlerin ilgisine sunmaktadır.

Bakıxanov ünlü “Güllüstani-İrem” isimli eserinde yüzlerce toponimlerinin açıklamasını vermiştir. O, adı geçen yapıtında Azerbaycan Şirvan, Alpan, Şamaxı, Kaspi, Zığ, Hezre, Maştağa, Kafkas, Peravul, Miyatlu, Şemkir vs. gibi yüzlerce yer adlarının anlamlarını açıklamıştır.

Görkemli tarihçi, büyük düşünür Bakıxanov'un toponimik araştırmaları şunun için de önemli sayılmaktadır ki, Arap, Fars, Rus dillerini bildiğinden, açıklamalarını verdiği yer adlarının eski kaynaklarda hangi biçimde yer aldığını da araştırabilmiştir.

Günümüzde de toponimlerin öğrenilmesi gereklidir. Bu bakımdan Kuzeydoğu Azerbaycan'ın birçok toponimleri ilgi çekicidir.

Azerbaycan'ın kuzeydoğu toprakları; kuzeybatıdan Dağıstan, güneybatıdan Baş Kafkas silsilesi, doğudan ise Hazar denizi ile kapsamaktadır. Bunlara Siyezen, Deveci, Kuba, Haçmaz, Kusar bölgeleri dahildir. Bölgenin yüzölçümü 6,9 bin kvadrat km.'dir. Bu da Azerbaycan topraklarının %8'ini kapsamaktadır.

Kuzeydoğu bölgesinin rölyefi, güneyde ve batıda dağlık (Baş Kafkas dağlarının kuzeydoğu yamacı, yan silsilesinin güneydoğu kısmı), kuzeyde ve doğuda ise düzlüktür. Kuzeydoğu kısımları Qusar'ın inişli çıkışlı düzlüğünden ve Samur-Deveci'nin ovalığından oluşmaktadır.

Azerbaycan'ın kuzeydoğu bölgesinin onomastik birimleri hakkında kayda değer çalışmalar yapılsa da bu uygulamalarda onomastik birimleri ayrıntılı biçimde işlenmemiş, yeterince araştırılmamıştır. Çeşitli azınlık halkların yaşadığı bu toprakların, onomastik birimlerin ayrıntılı araştırılmasıyla, bu topraklarda yaşayan ve hâli hazırda da yaşamakta olan toplumların tarihi gelişimleri, ilerlemeleri veya tarih sahnesinden silinmesi konusunun izlenmesi için önemli etkenler ortaya çıkmaktadır.

Azerbaycan'ın kuzeydoğu bölgesinin toponimiyası hakkında ilk bilgilere ünlü coğrafyacı ve gezgin Şirvanî'nin yazdıklarında rastlamaktayız. O, bu bölgenin en kadim yaşam alanlarından olan Quba hakkında şöyle yazmaktadır: “ Qübbe (Quba'yı böyle adlandırmakta) Şirvan kentlerinden biridir. Söylenenlere göre, gönül açan bir yerdir. Buradan Şamaxı kentine üç günlük yol kalmaktadır. Havası suyu insanı cezbeder. Hatta eskiden Arap oymaklarından biri Quba'ya göçmüş ve buraları mesken edinmiştir. Şıh Ali Han'ın babası Feteli Han ve onun ataları Quba'nın hâkimleri olmuştur. Onlar, Seyyüdüş-Şüheda Hemze'nin kızından olan kuşaktadır.” (N. Keremov - “Kırk Yıl Seyahatte” Bakü 1977 s. 60). Şirvanî'nin bu yazıları, kısa ve betimlemesi yetersizse de önemlidir. Bölgenin toponimleri hakkında kökenbilimsel bilgileri Abbasqulu ağa Bakıxanov'un “Gülüstani İrem” isimli eserinde verilmiştir. Bakıxanov yapıtında Alpan, Hezre toponimleri hakkında bilimsel bulgulardan kanıtlanmış düşünceler söylemiştir. Onun yukarıda adları yazılan toponimleri hakkındaki düşüncelerine göz atacak olursak; “Quba ülkesinde Alpan adlı bir köy vardı; Alban sözünden değişmiş olabilir (A. Bakıxanov – “Gülüstani İrem” Bakü, 1951 s. 21). Hazreti sözcüğünden evrilmiş olan Hezre köyünün toplumunu, dönemin padişahı I. Şah Abbas, İran'ın Quba kentine göç ettirip, dedesi Şeyh Cüneyt'in kabri etrafında yerleştirmiştir. Bu toplum şimdilerde sünnî olsalar da, mahallelerinden biri Şiiler Mahallesi diye kalmıştır (A. Bakıxanov - “Gülüstani İrem, Bakü 1951, s. 25).

Bakıxanov'un düşünceleri öbür tarihî kaynaklarda da yer almaktadır. Tarihî kaynaklar; antik kaynaklarda şimdiki Azerbaycan toprakları (Kür-Aras çayları arazisindeki Muğan düzlüğü ve Lenkeran bölgesi dışında) Albanya diye adlandırılmış ve bu coğrafi adın orada yaşayan Alban toplumunun adıyla bağlı olduğu sonucuna varılmıştır. (Strabon Coğrafya, Azerbaycan Tarihi Üzerine Kaynaklar – Bakü 1989, s. 23-24)

Hezre sözcüğünün kökenbilimsel açılımına geldiğimizde ise Hazreti (Azerbaycan Türkçesinde “Hezret” diye geçer) sözcüğü hâli hazırda da bölgenin diyalekt ve şivelerinde korunup saklanmaktadır. Örneğin bölgede yaşayan birçok ahali, ant içerken “Hezret Abbas hakkı” der. Hezret sözcüğü kutsal anlamında da Azerbaycan edebiyat dilinde geniş bir biçimde işlenmektedir. Bu da Bakıxanov'un düşüncelerinin onaylanması anlamında “Hezre” toponiminin “Hezret” sözcüğünden evrilerek, “kutsalların yaşadığı yer” anlamına geldiğinin işaretidir.

Bölgenin toponimiyası hakkında Rus bilgin V. Lekkobitov'un yeniden gözden geçirilerek 1836'da basılmış üç ciltlik “Kafkas'ın Rusya ile Etnografik Topografik ve Maliye İlişkileri ” kitabında ilginç bulgular yer almaktadır. Eserin Quba kazasından söz eden kısmında; Quba, batıdan Şeki kazasıyla sınırdır. Burada Şahdağ, Kilitdağ, Kırızdağ, Babadağ, Buduğ, Şabran, Kullar, Laza, Keçreş ve başka bu gibi dağ ve köylerin adı anılmaktadır. Yazar, Quba coğrafi adının kökenini, oradan akan Qudyal çayı ile ilişkilendirmektedir.

Başka bir Rus bilginini V. F. Minorski “Derbent'in ve Şirvan'ın X-XI. Yüzyıl Tarihi” kitabında, Quba sözcüğünün kökenini VI. yüzyılda yaşamış İran şahı Quba'ya bağlamaktadır.

Minorski eski Azerbaycan kentlerinden biri olan Şablan'ın adının Şeddadiler uruğundan

olan Şavur'un adından geldiğini iddia etmektedir. Minorski'nin düşünceleri bilimsel açıdan kayda değer olmasa da başlangıç sayılabilir.

Azerbaycan'ın kuzeydoğu bölgesi hakkında ünlü gezgin Adam Oleari'nin de kayda değer bilgileri bulunmaktadır. A. Oleari, İran'a yaptığı gezisi sonrası Alman dilinde yazdığı anılarında şöyle demektedir: “Moskova'dan Şamaxı'ya gelirken 15 Kasım 1836 tarihinde 22 Aralık'a dek Xaçmaz-Bakü yolunun sol yanında yerleşen ve hâli hazırda Nizova denilen Niyazabad köyünde kalmıştır.” (Z. Hasanaliyev “Adam Olireanin ve Şirvan”, “Bilim ve Hayat” dergisi, Bakü 1987 S 9 s. 25). Lâkin A. Olearinin bilgileri izlenim karakterlidir; ciddi bilimsel düşüncelere dayanmamaktadır.

Kuzeydoğu Azerbaycan'daki birkaç yer adının açıklamasına göz atalım; Qımılqışlaq, Xaçmaz ilinde bir köy. İl merkezinden ve Xaçmaz tren istasyonundan 9 km batıda, Xaçmaz-Xudat mıcır yolundan 4,5 km, Qudyal çayının sol sahilinden 3 km aralı, Samur – Deveci ovalığında yerleşmektedir. Qımılqışlaq adlı köy, Quba ilinde de var. Quba ilinde Qımılqazma, Zaqatala ilinde Qımır, Qax ilinde Qımırılı gibi kayda alınan bu yer adının anlamı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır.

Quba ilinde bulunan Qımılqışlaq köyünün sakinlerinden Abdülmecid Yunus oğlu Bedelov'un söylediğine göre Qımılqışlaq köyü tahminen 1700'lü yıllarda kuruldu. Bilirkişinin söylediklerine göre, Dağ Qımıl (toplum arasında buraya Dağ Qımıl denmekte) köyünün yerinde önceleri Qalonxor adında köy kurulmuştur. Rus çarı II. Yekaterina zamanında Azerbaycan'ın doğasını öğrenmek için Kimelin soyadlı bir Rus bilgini Qalonxor köyüne gelir. O, burada Quba hanlığının çeşitli yerlerine tür tür bitkiler eker, yerli halk ile sıkı temaslarda bulunur. Bir süre sonra Kimelin bu yerlerden gider. Qalonxor'un köyü ise Kimelin'in anısına Qımıl, Müşkür'deki kışlak ise Qımıl Qışlaq diye adlandırılmıştır. Doğal olarak bu kökenleme bir toplum varsayımdır. Bir bakıma doğrudur. II. Yekateri'nin döneminde Petersburg'dan “Kimelin” soyadlı Rus bilgini önce Derbend'de sonra Quba'ya gitmiş. Onun asıl amacı, bu yerlerin bitki âlemini sonra ise siyasî ve iktisadî durumunu öğrenip çarı bilgilendirmektir. Abdülmecid'in dediği gibi, geri döndüğünde Kimelin öldürülüyor. Ama onu öldürenler Karakalpaklar değil, hareketlerinden kuşkulanan Quba Hanı Feteli hanın kayını Emir Hamza onu tutsak etmiş ve tutsaklık sırasında öldürmüştür. Böyle olduğu hâlde tutsaklıkta ölen kuşkululu bir bilginin anısına köyün adının değiştirilmesi akla yatkın bir şey değil.

Başka bir olasılığa göre Qımıl, Hunlardan kalma yaşayış meskenidir. Araştırmacı İmammirze Şahbazov iddia ediyor ki, Qımıl toponiminde sözcüğün kökü “qu” sesidir. Burada qu-quv-quva-qu-kuman-kuban-koman-kabık-kıbçak-kumuk-kımak vs. biçimlerde değişerek kımıl biçimine girmiştir. Doğal olarak böyle bir kökenleme gerçeğe uygun değildir. Qımıl sözcüğünün etimoloji ile ilgili en uygun açıklama Prof. Y. B Yusufov'a aittir. Prof. Y.B Yusufov'a göre; Kimmer, Sikit ve Sakaların Azerbaycan'da yerleşmesiyle yer isimleri de kendi yerlerini bulmuştur. Çivi yazılarında geçen eski kaynaklara ise “kimmer” adı “kimiriya” (kimiriya'ya özgü) biçiminde geçmektedir. Azerbaycan'ın çağdaş toponomiyasında Qımır ve Qımırılı (Qax-Zagatala illeri) yer adları kalmıştır. Kimmer adı ile ilgili etnotoponim Kapadokya'da “Qamir” biçiminde kalmıştır. Asur kaynakları buraya “Qamirra Ülkesi” diye adlandırmaktadır. Medlerde Kimirra kenti bulunmaktaydı. (Azerbaycan Tarihi, I. Cilt, Bakü 1994, s. 104)

Araştırmalara göre bugün Qımıl gibi köylerin oluşmasında Kimmerlerin rol oynadığı görülmektedir. Qımıl'ın diğer bir adı da Qışlaqdır. Qışlaq, hayvancılık ile uğraşan köylülerin kışları geçirdiği yer demektir.

Açıklamaya gerek duyulan adlardan biri de Qusar ilinin adıdır. “Qusar” toponimisi hakkında M. Sultanov: “Herhangi bir toponimin etimolojik açılımı, ilk başta orada yaşayan toplumun dili, tarihi, dini, iyeliği, yaşam tarzları vs. etkenleri ile bağlıdır.” demiştir. Bu yüzden “Qusar” sözcüğünün kökünü ancak bu yerde yaşayan Lezgilerin dilinde aramak gerekir. Bilindiği gibi, Lezgiler ta eski zamanlardan beri Azerbaycan topraklarında yaşamaktadırlar. Kafkas Albanya toplumunda Lezgi dilli oymakların da kendine özgü dili olmuştur. Son bilgilere göre milattan önce Lezgilerin dini, “qutsar dini” olmuştur. Qusar sözcüğünün de özellikle din adından

doğduğunu söyleyebiliriz. (E. Bağirov “Kime Ne Lazımdır”, “Hayat Gazetesi”, 24.12.1991)

Sonuç olarak, Qusar sözcüğünün etimolojik açılımı için şöyle diyebiliriz: “Qusar sözü, Lezgi toplumuna özel olan; cesaret, korkusuzluk, mertlik vs. gibi özellikleri kendinde birleştiren kas (kişi), ksar (kişiler) sözünden oluşmuştur.” Komşu oymaklar bu yerlerde meydana gelen ilk yaşadıklara yere “Ksarxür (Kişiler köyü)” adını vermiş; zaman geçtikçe de köy anlamını veren “xür” sözcüğü atılmış, Ksar kalmıştır. Ksar sözcüğünün kendisi de ileriki zamanlarda değişikliğe uğrayarak “Qusar” biçimine dönüşmüştür. Bize göre, “Qusar” sözcüğünün köküyle ilgili son bilgiler daha tutarlıdır. (M. Sultanov “Azerbaycan’ın Kuzeydoğu Bölgesinin Toponimlerinin Dilsel Özellikleri” Namizedlik Distasiyası Bakü 1992, s. 23)

Yazarın “Qusar” sözcüğünü etimolojik bakımından araştırması övgüye değerdir; fakat gerçeği yansıtmamaktadır. Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi’nde “Qusar” toponimisi hakkında şu şekilde yazmaktadır: “Qusar sözcüğü ‘küçük süvari, atlı destesi’ anlamına gelen ‘qusarlar’ sözünden gelmektedir.” (Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, III. Cilt, Bakü 1982, s. 283). Araştırmacı N. Nebiyev’in de araştırmalarında aynı düşüncelere rastlamak mümkündür.

Azerbaycan toponimleri ansiklopedisinde ise farklı bilgilere rastlamaktayız. 1718 yılına ait belgelerde Qusar sözcüğüne Qusarqala biçiminde de rastlanmaktadır. Coğrafi ad ilk kez 17. Yüzyılda yazılmış, fakat 6-7. yüzyılların olaylarından söz eden “Derbentnâme” yapıtında “Kusayır” olarak geçmektedir. Yer adı Türkçe kökenli “kosar/kusar” sözcüğü ile bağlantılıdır. Kimi araştırmalarda esasen, kosar/kusar oymak adı Karakalpaklar’a aittir. Çünkü Kosar oymağı Karakalpaklarda oldukça meşhurdur. Böylece kosar/kusar olan yer adı ve su adları, bu sözcüğün adını tarihi bir abide gibi koruyup, saklamıştır.

“Qusar” toponimisi hakkında A. Bakıxanov diyor ki; Eski kitaplarda yer alan “Sur Deresi” aslında “Qusar”ın ismine kaynaklık yapmıştır. Bu ismin verilmesinin nedeni Derbent’ten uzanan “set” olabilir. “Sur” Arapça, ‘çit’ demektir. Bu derenin adının Nuşirevan’ın diktirdiği “Sul Şehri”nin adından geldiği düşünülmektedir. Zaman geçtikçe “l” dönüp “r” olmuştur. Keyhüsrev, Sürhi bölgesinin dar derelerinin birinde Qaysaq, Appuha ve Qazıqumuq’un insanları tarafından öldürülmüştür. Çünkü “Sür” adı “hi” sözü ilişkisiyle şimdi de bu bölgenin adıdır. (A. Bakıxanov “Gülüstani İrem” Bakü 2001, s. 34)

Lezgi dilinde Qusar ili Qussar adı ile bilinmektedir. M. M. İxilov bu toponimin Lezgi dilinde “Tanrı” diye kullanılan “Qğutsar” sözünden geldiğini iddia etmektedir.

Başka kaynaklardaysa Qusar toponimi İ.Ö 2000 yılında küçük Asya’da kesin yeri bilinmeyen Tuz gölünün doğusunda olup, Xett devletinin Annitaz ve Taborna tarafından yönetildiği dönemde Qusar’ın başkenti olan ve I. Mursili zamanında başkentin Xattuşaş’a taşınmasıyla kendi önemini yitiren Qussar kenti, Qussar’la ilgili olması ve Qusar kökünden geldiği yazmaktadır.

Qusar sözcüğünün kökenbilimine dair M. F. Axundov ve tanınmış Rus araştırmacı N. Zeydlis daha kesin bilgiler vermiştir. 1284-1287’te Qusar adı Hazarları, Kaspî sahilleri ile Kafkaslarda kendi saldırılarını teşkil eden toplumu işaret etmektedir. 1140 yılında İspanya Yahudisi İyudoya Xalevi tarafından Arapça yazılmış felsefî nitelikli eser “Kusori” diye anılmaktadır. Bu yapıtta Hazarların padişahı “Kusori” diye geçmektedir. (Rus İmparatorluğunun Son Sancağı; Bakü Sancağı, 1870, s. 92)

Çağdaş araştırmacılar; R. Yüzbaşov, Q. Qeybullayev ve diğer yazarlar, Qusar toponimisinin Türkçe kökenli bir sözden veya oymak beylerinden birinin adından geldiğini ve bu isme de Karakalpaklar ve Türk kaynaklarında rastlandığını ifade etmişlerdir. Tanınmış bilgin T. Ahmetov ise daha tutarlı bir düşünce ileri sürmüştür. O, Qusar adının kuruluşunu oymak adı sayarak şunları yazar: “Bize göre, ‘qus’ hecesi eski Türk oymaklarından olan kuz/er adını yansıtmaktadır. Kaynaklarda ‘kuz’ Oğuz boyunun Araplar tarafından kullanılan adı; ‘er’ ise batı Türk boylarına ait olduğu düşünülmektedir. Orta asırların başında Qusar; Peçeneklerle doğuda, Hazarlarla komşu olarak yaşamış bir toplumdur. Diyebiliriz ki; kuz/er aynı yer adı gibi eski Türkçenin çeşitli boylar arasındaki söylenişidir.

Böylece şu sonuca varılabilir: Oymak adından türeyen “Qusar” toponimi Quzzar-Qıssar-Qussar-Qusar gibi evrim geçirmiştir. (T. Ahmetov “Qusar Adının Kökeni Hakkında”, “Azerbaycan Gençleri” Gazetesi, 05.03.1988, 27. sayı)

Kuzeydoğu Azerbaycan'ın büyük ve en eski yaşam merkezlerinden biri de Xaçmaz ilidir. Samur-Deveci ovasının bir kısmı, bu ilin topraklarına aittir. Xaçmaz ili kuzeyden Rusya'ya komşudur. İl topraklarından otoban ve Bakü-Moskova demiryolu geçmektedir. Azerbaycan'ın eski yerleşim merkezlerinden olan Xaçmaz, 1930'da kurulmuştur. Xaçmaz, 1936-37 yıllarında kasaba gibi faaliyet göstermiştir. 1963 yılında Xaçmaz ili dağıtılıp, toprakları Quba ile Qusar illerine bölüştürülmüştür. 1965'te yeniden illeştirilmiştir.

Azerbaycan topraklarında Xaçmaz adlı birkaç yaşam merkezi daha bulunmaktadır. Bunlardan biri Oğuz ili topraklarındaki bir köydür. Bunun dışında Hocavend ili topraklarında Xaçmaz adlı dağ ve Quba ilinde ise aynı adda çay bulunmaktadır. Xaçmaz sözcüğünün etimolojik açıklaması hakkında, çelişkili bilgilere rastlamaktayız. Xaçmaz'ın, yaşam merkezi olarak 18. yüzyılın öncelerinden beri var olduğu bilinmektedir. Şehir, 19. yüzyılın başlarında yapılan demiryolu istasyonu ile oluşmaya başlamıştır. İstasyon ise yakınlarda bulunan Xaçmaz (eski adı Xaşmaz) köyünün adı ile anılır. Günümüzde şehir ile birleşmiş olan Xaçmaz köyünün ahalisi, zamanında Tatça konuşan hristiyanlardır. Bu toplumun eski Xaçmatak'tan (Haça tapanlar) olmaları yüksek bir olasılıktır. Oğuz iliyle aynı ada sahip olan kasaba, Qalaçay sahilinde, Baş Kafkas sıradağlarının yamacındadır. Yaşam merkezi olduğu 17. yüzyıla ait kaynaklarda yer almıştır. (Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Sözlüğü, I. Cilt, Bakü 2007, s. 234)

Ş. Sediye, Dil Hakkında Öyküler adlı eserinde; Geçmişte Hristiyanlıktan kurtulmaya çalışan Xaçmazlılardan bir kuşağın şimdiki Oğuz ilindeki Xaçmaz köyünden Quba'ya kaçıp, Müşkü ormanında kendilerine bir sığınak kurmuşlardır. Bu eserinde onlara “Haca tapmazlar” denilmesinin sebebini anlatıyor. Sonraları ise “xaç amaz” sözü toplum arasında cıllanarak “xaçmaz” son şeklini almıştır. (Ş. Sediye, Dil Hakkında Öyküler, Bakü 1959, s. 10)

Toplum arasında yaygın olan bir rivayete göre; Xaçmaz sözcüğü Tatça dilinden “xaçemez-qoz” sözünden gelmiştir. Gûya Müşkür ormanında koz (ceviz) ağaçlarının çokluğu, bu coğrafi adın oluşmasında etkili olmuştur.

Tarihî kaynaklara göre, 6. yüzyıldan itibaren Albanya'nın Hazar sahili topraklarında Derben'ten Beşparmak dağlarına kadar, eski Hunların Masqut ve daha sonraki haliyle Mazqut adında devletleri olmuştur. Aynı ayrı zamanlarda doğudan batıya, kâh Sarmat, kâh Skif, kâh Massaget, kâh da Hun adı altında birleşip Kafkaslara gelerek birçok yeri yurt edinmişlerdir. Bu yaşam alanlarının adları belirgin bir biçimde tahribata uğramış olsalar da Azerbaycan topraklarında, özellikle kuzeydoğu illerinde bugüne değin korunup saklanmışlardır.

Türklükbilimcisi V. A. Juçkeviç, Xaçmaz sözcüğünün Kafkas kökenli olduğunu belirtmektedir. Kimi tarihî kaynaklarda ise Xaçmaz köklü bir oymak adı olarak geçmektedir. 5. yüzyılda yaşamış Bizans tarihçisi Fövst Bizand Mazkut devletinde Xaçmatak yerinin adını vermiştir. Çağdaş araştırmalarda Xaçmaz sözcüğünün Xaçmatak oymağından geldiği vurgulanır. Bu konuda Yusuf Yusufov'un görüşü: Xaçmaz adı Xaçmatak oymağının adından gelmektedir. Yani oymağın adı tarihen değişmiş ve Xaçmaz biçimine dönüşmüştür. (Y. Yusufov, Quba Xaçmaz, “Bilim ve Hayat” dergisi, Bakü 1965, 9. sayı)

8. yüzyılda yaşamış orta asır tarihçisi Qevond; Albanya, Nahçıvan, Kafkas, Kala, Xandzak, Atşi-Bakuyan, Gelevu, Xeni, Xerk, Partav gibi yaşam merkezlerine “Xosmoz” adı da vermiştir. (Qevond'un Hilafet Tarihi, Kefetyan SPb 1862). Arap coğrafyacı İbn Hövgel, kendi haritasında Xaçmatak'ın Sambur çayının yukarısında yerleştiklerini göstermiştir. Bu ise bize Xaçmaz ili halkının Oğuz ili topraklarında yerleşen Xaçmaz köyünden gelmediklerini gösteriyor. Gösterilen kanıtlar, burada “Xaçmaz” denmesinin nedenini Xaçmatak oymağıyla ilişkilidir. Düşüncemizi kesinleştirmek için yeniden Gülüstanî İrem'e göz atalım. A. Bakıxanov diyor ki: “Masoq ve qet oymakları, kuzey oymakları arasında ünlü olmuşlar ve bu oymaklar Altay dağlarında yaşamışlardır.”

Burada maso-maso-mas anlayışları, etimolojik açıdan ilgi çeker: Tomşek ve Markvart

maso sözcüğünün etimolojik anlamını açıklamaktan için, Massaget anlayışını kısımlara ayırıp masa-ka-tay gibi bölmüş, maso sözünü eski Avestaya göre balıq, -ta sözünü ise çoğul eki diye açıklamıştır. Yani ması sözcüğünün bire bir anlamını balık yiyen gibi belirtmiştir. Çünkü massagetler çay ve deniz kenarlarında yaşayıp su ile uğraşmışlardır. Aynı zamanda 1826 yılında İ. Klaprot, 1871. yılda V. V. Qriqoriyev Massaget anlayışını açıklayarak göstermişler ki, bu sözün bire bir anlamı “büyük ket” Çinlilerde ise “büyük jujuçeni” demektir.

... biz massaget anlayışını “mas” ve “get” biçiminde kabul etsek, o zaman Xaçmaz toponimindeki “maz” hecesi için Avesta'daki “maso” sözcüğünü esas almak gerekir. Öyle ise Xaçmaz sözcüğündeki “xaç” ne demektir? Araştırmacılar bu sözcükteki xaç hecesinin, hristiyanlığın simgesi olan “haç” ile eşleştirmektedirler. Bizce bu sözler arasında hiçbir bağlantı yoktur. Bize göre Xaçmaz sözcüğündeki “xaç” hecesi, Hazar boyunun adındaki haz (xaz) hecesinin ses değişikliğine uğramış biçimidir. Tarihe bakacak olursak, kuzeydoğu Azerbaycan topraklarında Hazarlar egemenlik sürmüşlerdir. Bu bakımdan bu son açıklama akla en çok yataandır. Umuyorum ki, tarihî gelişme sonucunda “maso” anlayışındaki “o” son sesi düşerek “xez”, “mas” sözü ile birleşip xez+mas, xoz+moz” ve en sonunda Xaçmaz biçimine dönüşmüştür.

Kuzeydoğu ilinin büyük ve eski yaşam merkezlerinden biri de Xaçmaz bölgesinde yerleşen Xudat ilidir. Samur-Deveci ovasında bulunan eski yaşam merkezi olan Xudat ili 1735 yılına kadar Quba hanlığının merkezi olmuştur.

Xudat sözcüğünün etimolojik açıklaması son araştırmalarda şu biçimde verilmiştir; Oykonom Türk dillerindeki xod/xud (terevez) ve -at (yer) hecelerinden oluşmuş “bostan yeri” anlamındadır. (Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Sözlüğü, I. Cilt, Bakü 2007, s. 251)

Xaçmaz sözünün xecmatak tayfalarından Xudat sözünün Türk dillerindeki xod/xud (terevez) ve -at (yer) hecelerinden gelmesi daha akla yatkındır.

KAYNAKÇA

- Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Sözlüğü, I. Cilt, Bakü 2007.
Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Sözlüğü, II. Cilt, Bakü 2007.
Y. Yusufov, Quba Xaçmaz, “Bilim ve Hayat” dergisi, Bakü 1965, 9. sayı
Azerbaycan Tarihi, I. Cilt, Bakü 1994.
Ş. Sediye, Dil Hakkında Öyküler, Bakü 1959.
Qevond'un Hilafet Tarihi, Kefetyan SPb 1862.
Rus İmparatorluğunun Son Sancağı; Bakü Sancağı, 1870.
Strabon Coğrafiya, Azerbaycan Tarihi Üzerine Kaynaklar – Bakü 1989.
A. Bakıxanov – Gülistani İrem, Bakü 1951.
N. Keremov - “Kırk Yıl Seyahatde” Bakü 1977.